

Opponensi vélemény Kalivoda Ágnes *Igekötős szerkezetek a magyarban* c. PhD
disszertációjáról

A disszertáció kimagaslóan értékes, fontos új eredményeket tartalmazó munka. A magyar grammatika egy sokat vitatott, mind funkcióját, mind morfoszintaxisát tekintve sok problémát felvető elemének, az igekötőnek korpuszvezérelt vizsgálatára vállalkozik, és olyan felismeréseket fogalmaz meg, továbbá olyan korábbi sejtéseket bizonyít adatokkal, melyeket introspekcióval vagy egy-egy kisebb korpusz emberi erővel való elemzésével lehetetlen lenne elérni. A szerző az új megfigyelések, új általánosítások mellett egy olyan rendkívül gazdag, sok szempontú igekötő-adatbázist is létrehozott, melyre további fontos leíró magyar nyelvészeti és nyelvelméleti kutatások épülhetnek, és amely minden bizonnyal fontos erőforrás lesz a nyelvtechnológiai fejlesztések számára is.

A disszertáció egy mintaszerű módszertani fejezettel indul. Meghatározza a korpuszvezéreltség fogalmát, valamint bemutatja a vizsgálat alapjául szolgáló korpuszokat és ezek felhasználási módját. A disszertáció saját igekötői adatbázisa egy több mint egymilliárd szavas korpusz alapján készült, és 53 500 igekötős igét tartalmaz.

A következő fejezet célja a magyar igekötő-állomány meghatározása. Ehhez a dolgozat a prototípus-elméletet hívja segítségül. Kilenc igekötőjegyet állapít meg (produktivitás, reduplikálhatóság, elválás deverbális főnévtől tagadás esetén, a *-féle* morfémával való kombinálhatóság, a fokozhatóság, személyragozhatóság, szerkesztettség, szótagszám és gyakoriság. Fontos részfejezetek foglalkoznak pl. a produktivitás és a gyakoriság különböző értelmezési lehetőségeivel, továbbá a jegyek korrelációjának és súlyozásának kérdésével. Attól függően, hogy egy-egy igekötőszerű elem hány és milyen súlyú jeggyel rendelkezik a fentebb felsoroltak közül, négy osztályt állapít meg: a prototipikus, centrális, félperiferikus és periferikus igekötők osztályát. A legprototipikusabbak a *meg* és a többi ősi igekötő, a *ki*, *be*, *le*, *fel*, *el*, *át*, *rá*, a legkevésbé prototipikusak, de még bizonyos igekötői tulajdonságokkal bírnak az olyan névszói igemódosítók, mint a *jóvá* (*jóvá tesz*, *jóvá hagy*) meg a *szót* (*szót kér*, *szót fogad*).

A negyedik fejezet az igekötős szerkezetek szintaxisával foglalkozik: milyen típusú igei szerkezetekben lehet szintaktikailag önálló igekötő, és milyen szórendi helyzetben fordulhat elő az adott szerkezetben – mind a jelen nyelvéllapotban, mind a korábbi nyelvtörténeti korok nyelvemlékeiben. A dolgozat olyan számegyenesen ábrázolja az igekötőnek az igéhez viszonyított helyzetét, amelyen az ige jelenti a 0 pontot. Megtudjuk, milyen gyakorisággal kerül az igekötő az ige előtti -1., -2., -3. és az ige utáni 2., 3., 4. stb. pozíciókba. A dolgozat pszicholingvisztikai okokkal magyarázza, hogy az igekötő többnyire nem távolodik el az igéjétől; arra hivatkozik, hogy minél nagyobb a távolság az ige és az őt követő igekötő között, annál nehezebb, annál kapacitásigényesebb a mondat feldolgozása. Ennek fényében meglepő az a tény, hogy szóban elmondott szövegekben nagyobb a valószínűsége annak, hogy az igekötő távol kerül a finit igétől, mint gondozott írott szövegekben, hiszen az írott szöveg támogatja a memóriát. Talán az ige és az igekötő egyfajta összefogó, kezdő és berekesztő zárójel szerepet játszik az efféle példákban: [*hétfőn*] **tette** a minisztérium ezt a pályázati felhívást **közzé**.

A vizsgálatok fontos általánosítások sorát eredményezik. Megtudjuk például, hogy a magyarban érvényes a Behaghel törvény, sőt, számszerűsíthető a hatálya. Az igekötő könnyebben eltávolodhat az igéjétől, ha segédigeszerű finit ige férkőzik közéjük. A fölérendelt tagmondatba való igekötőemelés finit ige alá beágyazott infinitivusból és határozói igenéből is lehetséges (pl. *hozzá kell, hogy tudjunk férni*; *össze kell, hogy legyen kötve*). Számomra nagyon érdekes és hasznos információ, hogy e szerkezeteknek a 20. században megjelent *hogy* nélküli változata (*be kell tudjunk menni*; *össze kell legyen kötve*),

már gyakoribb, mint a *hogy*-os változat. Ez arra utal, hogy hozzánk is elért az ún. balkáni kötőmód, azaz, a főnévi igenévnek kötőmódú igével való felváltása.

Az adatokból fontos elméleti következtetések vonhatók le. Pl. kiderül, hogy tucatnyi olyan képző, illetve toldalék van, mely járulhat 'igekötő-tagadószó-ige' morfémasorhoz, pl. *utol nem érhetőleg, be nem hozhatatlan, legmegnemfelelőbb*. Ezek egy része, például az *-ás/-és (meg nem nem támadás)*, vagy a *-t (létre nem jötte)* nyilvánvalóan igenévképző, és az általuk képzett igeneves kifejezések a mondattani komponensben létrehozott komplex szerkezetek. De, úgy tűnik, melléknév-, főnév- és határozószóképzők is járulhatnak kifejezésekhez. Mindez a mellett az elméleti megközlítés mellett szolgáltat meggyőző érveket, mely a morfológiát nem választja el a szintaxistól; mely a szavakat és kifejezéseket egyazon levezetés során hozza létre.

A nyelvtörténet számára fontos adat, hogy a fordított, ige–igekötő sorrend aránya folyamatosan nő az ómagyar kortól napjainkig. Az ómagyar korban 16,7% az aránya, míg ma 37,5%. A dolgozat első verziójában még azt olvastuk, hogy a növekmény elsősorban a tagadó szórend megváltozásának, az *el nem ment típus* visszaszorulásának és a *nem ment el* típus térnyerésének a következménye. A jelenlegi verzióból megtudjuk, hogy az ige–igekötő sorrend aránya a tagadó mondatok nélkül is fokozatosan növekszik; míg az ómagyar korban 16,7% volt, mára 31,3%-ra nőtt. Azaz, igaz az a sejtés, hogy egyre több az olyan szerkezet, ahol grammatikalizálódott, kötelezővé vált a fókuszhasználat.

A rendkívül érdekes 5. fejezet Az igekötők produktív kapcsolódási mintái címet viseli, és lényegében azzal foglalkozik, hogy milyen esetben jelennek meg igekötők az újonnan alkotott kifejezésekben. Azaz, egy-egy igekötő egy-egy jelentésében milyen igecsoportokhoz járulhat. Milyen jelentései vannak egy-egy igekötőnek? Milyen közös jelentéselemei vannak azoknak az igéknek, melyek ugyanazzal az igekötővel kapcsolódnak? Milyen vonzatkeretben jelenik meg egy-egy igekötő? A kapott adatokból érdekes mintázatok sorát mutatja be a dolgozat, de az adatok aránybányát jelentenek a jövőbeli morfofonológiai és morfoszintaktikai vizsgálatok számára is. Különösen érdekes a hangzássémára illeszkedő igék bemutatása, azonosítása, a sémátípusok azonosítása. A megfigyelések rímelenk Benczes Rékának a *Rhyme and Reason* című, a Cambridge University Pressnél 2019-ben megjelent könyvére. Érdemes volna Kalivoda Ágnesnek és Benczes Rékának együttműködni; az egy irányba mutató adatok és elmélet kölcsönösen támogatnák egymást.

A rövid 6. fejezet meglepő új fordulat a disszertációban; mintegy zárójelbe teszi az igekötők prototípus-elméleti megközelítését. Abból indul ki, hogy "a szerkezetek az elsődlegesek, és a kategóriák egyfajta melléktermékei a bizonyos szerkezetekben való hasonló előfordulási mintáknak". A strukturalizmusban vagy a generatív elméletben a szófajokat, azaz, a grammatikai kategóriákat valóban disztribúciós alapon határozzák meg; ha pl. a *fagy* szót névelő előzi meg vagy többesszám-jel követi, akkor főnév, ha pedig a *nagyon* határozószó vagy a *meg* igekötő előzi meg, akkor ige. Kalivoda Ágnes megközelítése is elsősorban disztribúciós alapú a disszertáció első öt fejezetében is. Néhány disztribúciós jegyet az igekötői kategória abszolút kritériumának tekint: az és csak az lehet igekötő, amely semleges mondatban igemódosító pozícióban – közvetlenül a finit ige előtt – áll, mely tagadó mondatban követi az igét, és melyet az *is* szócska elválaszthat az igétől (3. táblázat). A vizsgált további igekötő-kritériumok közül a reduplikálhatóság, a *-fele* morfémaival való kombinálhatóság, a fokozhatóság és a személyragozhatóság szintén disztribúciós jegy; az igekötők egyes altípusait különíti el; azt mondja meg, milyen szerkezetben állhatnak egyes igekötőfajták. A produktivitás, gyakoriság, szerkesztettség és a szótagszám nem disztribúciós jegyek; az igekötők esetében mégis van a szerepük. Az igekötő, mint a dolgozat helyesen megállapítja, nem szófaj. Nem is grammatikai funkció, azaz mondatrészi szerep. Generatív

felfogásban az igekötő igemódosító mondatrészi szerepet tölt be; komplex predikátumot alkot az igével, de csak egyik alcsoportját alkotja az igemódosítóknak. Az igekötő olyan lexikailag kötött, az igével szótári egységet alkotó igemódosító, mely szemantikailag kiüresedett, melynek nincs deskriptív tartalma. E jegyei nem bináris jegyek; a szótári egység létrejötte és a szemantikai kiüresedés soklépcsős grammatikalizációs folyamat eredménye, mely folyamatnak az egyes igekötők esetében való pillanatnyi állása szerintem jellemezhető a produktivitással, a gyakorisággal, a szerkesztettséggel és a szótagszámmal. A *meg* többek között azért a legprototipikusabb igekötő, mert a legtovább jutott ezen a grammatikalizációs úton. Az igekötő végeredményben preteoretikus fogalma a hagyományos nyelvreírásnak. Kalivoda Ágnes kritériumai jól magyarázzák, miért különbözik az igekötők halmaza az egyes (preteoretikus) leírásokban, milyen szempontokat érvényesít egyik vagy másik leírás, és az igekötőknek a prototipikustól a periférikusig terjedő négy osztályba való besorolása véleményem szerint jól fogalmazza meg a beszélők ezzel kapcsolatos intuícióját.

A 6. fejezetben vázolt új megközelítésben az elemzésnek azokból a szerkezet típusokból kell kiindulnia, melyekben az igekötők előfordulhatnak. A dolgozat 49 szerkezet típusot különböztet meg. Ezek között igekötős igéből többszörösen továbbképzett szerkezetek is vannak, pl. *kizárólag*, *meglepetésszerű*, *kifogástalan*. Az új megközelítésmód annak vizsgálatát teszi lehetővé, hogy egyes szerkezetekben mennyire van jelen egy-egy igekötő. Megtudjuk például, hogy bizonyos szerkezetekben bizonyos igekötők soha nem jelennek meg, pl. a *-ható* és *-hatatlan* képzős alakokban nem fordul elő az *egyed* és a *neki*. Másrészt pl. az *-andó/-endő* képző az esetek túlnyomó részében a *vissza nem térítendő* kifejezésben tartalmaz az igétől tagadószóval elválasztott igekötőt. Vagy megtudhatjuk, mely igekötős igékből képezünk *-ás/és*-sel főnevet, és melyekből inkább *-tal/tel* képzővel (pl. gyakoribb az *előrehozatal* mind az *előrehozatal*, viszont gyakoribb a *behozatal* mint a *behozás*). Azonban számomra ezek nem releváns információk; olyan esetlegességek, melyekből nem vonhatók le a nyelvre vonatkozó rendszerszerű megállapítások. Nem zárom ki, hogy a *-ható* és a *-hatatlan* képzők valamint az *egyed* és a *neki* jelentésében van valamilyen összeférhetetlen jelentéstani elem, de együttes előfordulásuk hiánya pillanatnyilag véletlenszerűségnek tűnik. Az is elképzelhető, hogy egyes együttállásoknak történeti okuk van – pl. lehet, hogy a *-tal/tel* képző azért fordul elő inkább a régen megszilárdult igekötős igékkel, mert már régóta improduktív. Azaz, lehet, hogy későbbi elemzések majd hasznát veszik a 6. fejezetben ígért adatoknak, de számomra a korábbi fejezetekben bemutatott adatok és összefüggések a lényegesek.

A dolgozat szerint a konstrukcióknak nemcsak bizonyos lexikai elemek válhatnak szerves részeivé, hanem a jelentések is; például a *-ta/te* szerkezet jelentését hozzávetőleg úgy lehet meghatározni, hogy ‘az ige által kifejezett esemény időbeli kezdő- illetve végpontja’ lásd a *tél elmúltával*, a *határidő lejártáig*. Ennek az archaikus szerkezetnek a produktivitása némileg valóban korlátozott, de nem szemantikailag. Akár jelzőként fordul elő: *az elnök kihirdette rendeletet*, *a Rózsa György vezette vetélkedő*, akár határozóként: *hazafelé mentemben*, *jártában keltében*; akár alanyként vagy tárgyként: *Péter beteg volta*, *a nap felkeltét vártuk* stb., a lehetséges jelentések korlátlanok. Kérdés, hogy mond-e ezeknek a szerkezeteknek a vizsgálata valamit magáról az igekötői kategóriáról.

Visszatérve a dolgozat érdemi részét képező első öt fejezethez, ezek tartalmi gazdagsága, elméleti érdekessége, világos, logikus érvelésmódja, példaszzerű tudományos prózája, valamint a nyelvtechnológiai megoldások virtuozitása olyan magas színvonalat képvisel, mely messze meghaladja a PhD dolgozatoktól elvárt szintet. Javaslom a dolgozat elfogadását és a szerzőnek a doktori fokozat *summa cum laude* odaítélését.

Budapest, 2021. szeptember 29.

É. Kiss Katalin